

Ю.П. Битяк, *д-р юрид. наук, професор, проректор з навчальної роботи, зав. кафедри адміністративного права Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, академік АПРН України, м. Харків;*

Н.Б. Писаренко, *канд. юрид. наук, доцент Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

УДК 351.746.1(477)

РЕАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНАМИ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У ВІДНОСИНАХ ЗА УЧАСТЮ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Конституцією України визначаються гарантії здійснення громадянами своїх прав та свобод. Із позиції, висловленої Конституційним Судом України у рішенні від 3 липня 2003 р. (Справа про строки оскарження порушень під час підрахунку голосів та встановлення результатів голосування), впливає, що однією з таких гарантій є закріплене у ст. 55 Основного Закону право на судовий захист [8; 2003. –

№ 29. – Ст. 1485]. Аналізуючи інші рішення Суду, можна вирізнити декілька положень, які дозволяють конкретизувати зміст згаданого права.

Відповідно до його рішення від 7 травня 2002 р. (Справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) судовий захист необхідно розглядати як вид державного захисту прав та свобод людини і громадянина. Сама

держава бере на себе обов'язок забезпечити поновлення в правах шляхом відправлення правосуддя. Отже, якщо громадянин України, іноземець або особа без громадянства вважають, що їх права чи свободи порушено або порушуються, створено чи створюються перешкоди для їх реалізації, суд за будь-яких причин не вправі відмовити їм у правосудді [8; 2002. – № 20. – Ст. 993].

У мотивувальній частині рішення від 23 травня 2001 р. (Справа щодо конституційності ст. 2483 ЦПК України) зазначено, що звернення до суду для захисту прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. З урахуванням ч. 1 ст. 22 Основного Закону право на судовий захист не може бути скасованим. Воно належить до основних невідчужуваних прав, а тому його обмеження відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції не допускається навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

В останньому зі згаданих рішень зауважується, що згідно з положенням ч. 2 ст. 124 юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Аналіз цього положення у взаємозв'язку з нормами частин 1 і 2 ст. 55 дає підстави дійти висновку, що судам підвідомчі

будь-які звернення фізичних осіб щодо захисту їх прав і свобод [8; 2001. – № 22. – Ст. 1004]. На підтвердження даного висновку Суд у рішенні від 9 липня 2002 р. (Справа про досудове врегулювання спорів) відзначає, що право особи на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежено законом чи іншими нормативно-правовими актами. Установлення законом досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист [8; 2002. – № 28. – Ст. 1333].

У рішенні від 12 грудня 2007 р. (Справа щодо офіційного тлумачення положень п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 383 КПК України) зазначено, що реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження у судах апеляційної й касаційної інстанцій судових рішень, адже їх перегляд гарантує поновлення порушених прав та охоронюваних законом інтересів людини і громадянина [8; 2008. – № 29. – Ст. 927].

З огляду на вищевикладене можна стверджувати, що зміст конституційного права на судовий захист полягає в тому, що будь-яка особа, яка вважає, що її права чи свободи порушено, може звернутися до суду з проханням про їх поновлення. Від-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

сутність у законі спеціального положення про судовий захист не може бути підставою для відмови у правосудді. Предметом розгляду в суді можуть бути будь-яке рішення, дія чи бездіяльність, що призвело до небажаних наслідків. Додатковою гарантією поновлення порушених прав вважається перегляд відповідних судових рішень в апеляційному й касаційному порядку.

Надзвичайно актуальним, з нашого погляду, є дослідження проблем реалізації громадянами права на судовий захист від порушень, обумовлених діяльністю Служби безпеки України (далі – СБУ).

Статтею 2 Закону «Про Службу безпеки України» на СБУ покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До її завдань також входить попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру й безпеки людства, тероризму, корупції й організованої злочинної діяль-

ності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам держави.

Для виконання поставлених завдань Закон уповноважує представників СБУ на дії, вчинення яких може призвести до порушення прав і свобод громадян, адже вони передбачають можливість застосування щодо осіб заходів примусового характеру. Наприклад, співробітники СБУ мають право: а) здійснювати гласні й негласні оперативно-розшукові заходи; б) провадити дізнання й досудове слідство у справах, віднесених законодавством до компетенції СБУ; в) при безпосередньому припиненні злочинів переслідувати осіб, які підозрюються у їх учиненні; г) складати протоколи про адміністративні проступки й застосовувати заходи забезпечення провадження у справах про такі порушення тощо [4; 1992. – № 27. – Ст. 382].

Актуальність дослідження проблем реалізації права на судовий захист обумовлюється також тим, що нині цим проблемам вітчизняні науковці приділяють недостатньо уваги. На противагу цьому судовий захист прав осіб у різних царинах суспільного життя російських правознавців цікавить уже давно [Див.: 1; 2; 3; 5-7]. У той же час в

Україні обґрунтовані пропозиції щодо шляхів вирішення проблем у досліджуваній сфері висловлюють, як правило, науковці, які опікуються питаннями судового захисту в кримінальному процесі [Див.: 11; 13; 14].

Свої владні повноваження СБУ реалізує в правовідносинах, урегульованих нормами різних галузей права. Однак особливе місце серед них посідають норми, які репрезентують адміністративне й кримінальне право та кримінальний процес. Це пояснюється тим, що більшість із зазначених повноважень спрямовано на виявлення, припинення й розкриття правопорушень, створення належних умов для притягнення винних до юридичної відповідальності. Отже, в межах даної статті пропонуємо висвітлити окремі аспекти реалізації громадянами права на судовий захист у відносинах за участю СБУ, зумовлених вирішенням питання про винуватість осіб у вчиненні адміністративних проступків і злочинів.

Законами України «Про Службу безпеки України», «Про боротьбу з корупцією» [4; 1995. – № 34. – Ст. 266], а також Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) представники СБУ уповноважуються виявляти, припиняти й фіксувати факти вчинення корупційних діянь та інших правопору-

шень, пов'язаних з корупцією, а також проступків, відповідальність за які передбачена статтями 164, 195⁵, 212², 212⁵ та 212⁶ КУпАП. Згаданими нормативно-правовими актами визначено також, що з метою припинення правопорушень, складання протоколів представниками СБУ про їх учинення допускається застосування заходів забезпечення провадження в справах про такі порушення, а саме: адміністративне затримання осіб, особистий огляд, огляд речей і вилучення необхідних речей і документів. Стаття 259 КУпАП фіксує право працівників СБУ примусово доставляти в органи СБУ правопорушника для встановлення його особи і складання протоколу про вчинене ним протиправне діяння.

Питання про законність застосування будь-якого із зазначених заходів може бути предметом розгляду в суді. У такому випадку право на судовий захист реалізується заінтересованою особою шляхом звернення до суду в порядку, окресленому в Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС). Адже йдеться про спір фізичної особи із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності останнього.

Як свідчить судова практика, прийняття КАС і запровад-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ження спеціальних правил розгляду подібних спорів створило найсприятливіші умови для реалізації в досліджуваних відносінах права на судовий захист. Як правило, особи, які вважають, що їх право порушено у зв'язку з вирішенням питання про притягнення їх до адміністративної відповідальності, звертаються з позовами до СБУ про визнання неправомірними окремих дій їх посадовців й вимогою вчинити певні дії. Звернімося до судової практики. Ленінським районним судом м. Севастополя 20 березня 2007 р. розглянуто позов, у якому особа просить визнати неправомірним складання посадовцями СБУ щодо неї протоколу про правопорушення, що передбачено Законом України «Про боротьбу з корупцією», зобов'язати останніх принести на її адресу офіційні письмові вибачення і направити у відділ інформаційних технологій Управління МВС України в м. Севастополі повідомлення про те, що вона не притягалася до відповідальності [9].

Як уже було зазначено, до завдань СБУ належать попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів, віднесених законодавством до її компетенції. На виконання цих завдань Законами України «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність» [4;

1992. – № 22. – Ст. 303], Кримінально-процесуальним кодексом України (далі – КПК) СБУ уповноважується застосовувати оперативно-розшукові заходи, провадити дізнання й досудове слідство у відповідних справах, а також розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку з учиненням злочинів. Цілком очевидно, що такою діяльністю працівників СБУ можуть зачіпатися права та свободи осіб, щодо яких застосовуються зазначені заходи або які залучаються до участі в кримінальному процесі.

Аналіз судової практики дозволяє дійти висновку, що в даний час питання про процесуальну форму відправлення правосуддя в спорах, зумовлених виявленням, припиненням і розкриттям злочинів, вирішуються по-різному. Це пояснюється тим, що внаслідок такої діяльності між громадянами й суб'єктами владних повноважень формуються публічно-правові відносини. Виходячи з положень ст. 4 КАС, переважна більшість спорів, що виникають з подібних відносин, мають розв'язуватися за правилами адміністративного судочинства. Згідно зі ст. 17 КАС в порядку кримінального судочинства розглядаються лише ті публічно-правові конфлікти, щодо яких є пряма вказівка в кримінально-процесуальному законі.

Стосовно останнього твердження вбачаємо за необхідне висловити деякі свої міркування. У мотивувальній частині рішення Конституційного Суду від 30 січня 2003 р. (Справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) зазначено, що на стадії досудового слідства потребують судового контролю дії й рішення, незаконність яких може завдати такої шкоди правам і свободам, що поновити їх уже буде неможливо [8; 2003. – № 6. – Ст. 245]. З урахуванням цього положення законодавець доповнив КПК нормами, якими визначив порядок оскарження до суду на стадії досудового слідства рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування (ст. 52²), затримання органом дізнання підозрюваного у вчиненні злочину (ст. 106), а також постанов про порушення кримінальної справи (ст. 236⁷), відмову в порушенні справи (статті 99¹, 236¹) та закриття справи (ст. 236⁵).

Усі інші дії й постанови органів дізнання, дії слідчого або прокурора при проведенні останнім досудового слідства чи окремих слідчих дій відповідно до статей 110, 234, 236 КПК можуть бути оскаржені до суду й розглядатися при попередньому вивченні справи або при слуханні її по суті.

Не можна залишити поза

увагою й повноваження суду, пов'язані з вирішенням питання про проведення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів і застосування примусових заходів, що обмежують конституційні права людини. Адже, реалізуючи їх на досудових стадіях кримінального процесу, суд, як слушно стверджують науковці, виступає гарантом забезпечення законності обмеження прав, що має важливе значення для дотримання прав людини при провадженні по кримінальній справі [14, с. 153]. Іншими словами, суд санкціонує проведення органом дізнання чи досудового слідства окремих дій, що, на нашу думку, також є проявом реалізації права громадян на судовий захист. Наприклад, виключно за рішенням суду: (а) до підозрюваного чи обвинуваченого застосовується запобіжний захід у виді взяття під варту (ст. 156 КПК), (б) обвинувачений направляється на стаціонарну судово-медичну або судово-психіатричну експертизу (ст. 205 КПК), (в) здійснюються обшук житла чи іншого володіння особи (ст. 177 КПК), (г) провадиться їх огляд (ст. 190 КПК), (д) здійснюється примусова виїмка з житла чи іншого володіння особи предметів або документів, виїмка документів, що становлять державну або банківську таємницю, чи документа вико-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

навчого провадження (ст. 178 КПК), (е) накладається арешт на кореспонденцію, провадяться її огляд і зняття інформації з каналів зв'язку (статті 187, 187¹ КПК).

На підставі викладеного можемо стверджувати, що чинний КПК містить норми, що дозволяють громадянам реалізувати своє право на судовий захист від порушень з боку працівників СБУ, уповноважених провадити дізнання й досудове слідство. Як вбачається, є неприпустимим використання правил адміністративного судочинства під час розгляду скарг, у яких порушується питання про визнання незаконними дій зазначених суб'єктів, оскільки це призведе до невинного змішування процесуальних правил, застосовуваних для розв'язання різнорідних правових конфліктів.

Висловлена точка зору підтримується й представниками судової влади, які у своїх рішеннях переконливо роз'яснюють заінтересованим особам, чому їх звернення не підлягають розгляду за правилами КАС. Приміром, ухвалою Вищого адміністративного суду України від 21 червня 2007 р. скасовано рішення судів першої й апеляційної інстанцій, постановлені по справі, яку не належить вирішувати в порядку адміністратив-

ного судочинства. Розглянувши касаційну скаргу, суд установив, що фізична особа звернулася з позовом до Управління СБУ про скасування постанови про визнання автомобіля речовим доказом та арешту, накладеного на автомобіль. Зі змісту позову вбачається, що позивач фактично оспорує постанову про визнання автомобіля речовим доказом, винесену слідчим при проведенні досудового слідства по кримінальній справі. Отже, суд дійшов висновку, що даний публічно-правовий спір належить розглядати в порядку кримінального судочинства, про що й указав у резолютивній частині свого рішення [12].

Що стосується порядку оскарження оперативно-розшукових заходів, застосованих з порушенням встановлених процедур, до винесення постанови про порушення кримінальної справи і не у зв'язку з проведенням дізнання й досудового слідства, то, вважаємо, що цей порядок окреслюється нормами КАС. При визначенні процедури розгляду подібних справ має сенс посилатися на згадану вище ст. 4 КАС, якою встановлено, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім тих, для яких законом закріплено інший порядок судового вирішення.

У більшості випадків таку саму позицію демонструють у своїх рішеннях судді. Так, постановою від 28 травня 2008 р. Харківський апеляційний адміністративний суд задовольнив вимоги позивача про визнання дій суб'єкта владних повноважень незаконними, який довів, що стосовно нього здійснювався комплекс дій з використанням оперативних можливостей без відкриття оперативно-розшукової справи [10].

Підводячи підсумок наведе-

ним міркуванням, зазначимо, що реалізації громадянами права на судовий захист від порушень з боку працівників СБУ сприяє запровадження процедур, застосовуваних для вирішення спорів, що виникають із правовідносин, які різняться за своїм характером. Разом із тим особливе місце серед таких процедур посідають ті, якими враховується правове становище учасників правового конфлікту, тобто те, що один з них наділений владними повноваженнями.

Список літератури: 1. *Батаєва Н.С.* Судебная защита прав и интересов неопределенного круга лиц: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мос. гос. юрид. акад. – М., 1999. – 32 с. 2. *Березина Н.В.* Судебная защита прав в сфере «собственно» административно-правовых отношений: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Л., 1984. – 263 с. 3. *Бурков А.Л.* Судебная защита прав граждан от незаконных нормативных актов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 178 с. 4. Відомості Верховної Ради України. 5. *Грачев Н.А.* Судебная защита экономических прав и свобод личности: конституционный аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Рос. акад. правосудия. – М., 2007. – 24 с. 6. *Жуйков В.М.* Судебная защита прав граждан и юридических лиц. – М.: Городец, 1997. – 318 с. 7. *Лазарева В.А.* Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе. – Самара: Самар. ун-т, 2000. – 232 с. 8. Офіційний вісник України. 9. Постанова Ленінського районного суду м. Севастополя від 20.03.2007 р., № 1010012 // <http://www.reyestr.court.gov.ua>. 10. Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 28.05.2008 р., № 1976930 // <http://www.reyestr.court.gov.ua>. 11. *Туманянц А.Р.* Контрольні функції суду у сфері кримінального судочинства. – Х.: Основа, 2000. – 108 с. 12. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 21.06.2007 р., № 942572 // <http://www.reyestr.court.gov.ua>. 13. *Філін Д.В.* Функції суду в досудових стадіях кримінального процесу // Право України. – 2005. – № 1. – С. 63-65. 14. *Шило О.Г.* Завдання і функції суду в кримінальному судочинстві України // Пробл. законності. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 94. – С. 148-157.

Надійшла до редакції 10.12.2008 р.